

Despoblament, massificació a les regions creixents, decreixents o en transformació. Del col·lapse de la polarització territorial cap a nous horitzons? Un mosaic renovat de l'hàbitat territorial

Resum: El despoblament i la massificació són dues realitats contraposades, tot i que complementàries que ens parlen de desequilibris territorials. Per abordar aquesta qüestió, l'article parteix d'una aproximació al problema de l'augment de població planetari, i d'una reflexió sobre el seu impacte sobre el territori. La distribució poblacional sobre aquest és desigual per múltiples raons, i el document atén les seves lògiques per desentranyar les seves derivades i valorar la dualitat camp-ciutat i els conceptes de concentració i dispersió. Els nous embats dels avenços tecnològics i les dinàmiques econòmiques globals suposen sovint estímuls que deriven en disfuncions territorials, accentuades a més per les crisis socioambientals. Una mirada crítica sobre aquests problemes permet fer algunes reflexions i suggeriments que poden incidir sobre determinats aspectes específics per plantejar possibles estratègies orientades cap a noves territorialitats. Sens dubte, una mirada des del concepte de ciutat mosaic territorial permet implementar noves estructures articulades que poden derivar en un escenari molt més interconnectat i resilient per canalitzar aquests desequilibris.

Paraules clau: Despoblament; massificació; desequilibri territorial; noves territorialitats; ciutat mosaic territorial

Depopulation, overcrowding in growing, shrinking or changing regions. From the collapse of territorial polarization to new horizons? A renewed mosaic of territorial habitat

Abstract: Depopulation and overcrowding are two opposing but complementary realities that speak of territorial imbalances. To address this issue, the article starts with an approach to the problem of global population growth and a reflection on its impact on the territory. Population distribution is unequal for many reasons, and the paper looks at its logic to unravel its consequences and assess the rural-urban duality and the concepts of concentration and dispersion. The new onslaughts of technological advances and global economic dynamics are often stimuli that lead to territorial dysfunctions, further accentuated by socio-environmental crises. A

critical look at these problems allows us to make some reflections and suggestions that may have an impact on certain specific aspects in order to propose possible strategies oriented towards new territorialities. Undoubtedly, a look from the concept of territorial mosaic city allows the implementation of new articulated structures that can lead to a much more interconnected and resilient scenario to channel such imbalances.

Keywords: Depopulation; overcrowding; territorial imbalance; new territorialities; territorial mosaic city

Com citar | How to cite:

Carles Llop Torné. "Depopulation, overcrowding in growing, shrinking or changing regions: from the collapse of territorial polarization to new horizons? A renewed mosaic of territorial habitat" ANUARI d'Arquitectura i Societat research journal, no. 2 (2022): 14-28. ISSN: 2792-7601. <https://doi.org/10.4995/anuari.2022.18813>

Despoblación, masificación en las regiones crecientes, decrecientes o en transformación. ¿Del colapso de la polarización territorial hacia nuevos horizontes? Un mosaico renovado del hábitat territorial

Resumen: El despoblamiento y la masificación son dos realidades contrapuestas, aunque complementarias que nos hablan de desequilibrios territoriales. Para abordar esta cuestión, el artículo parte de una aproximación al problema del aumento de población planetario, y de una reflexión sobre su impacto sobre el territorio. La distribución poblacional sobre el mismo es desigual por múltiples razones, y el documento atiende a sus lógicas para desentrañar sus derivadas y valorar la dualidad campo-ciudad y los conceptos de concentración y dispersión. Los nuevos embates de los avances tecnológicos y las dinámicas económicas globales suponen a menudo estímulos que derivan en disfunciones territoriales, acentuadas además por

las crisis socioambientales. Una mirada crítica sobre estos problemas permite hacer algunas reflexiones y sugerencias que pueden incidir sobre determinados aspectos específicos para plantear posibles estrategias orientadas hacia nuevas territorialidades. Sin duda, una mirada desde el concepto de ciudad mosaico territorial permite implementar nuevas estructuras articuladas que pueden derivar en un escenario mucho más interconectado y resiliente para canalizar dichos desequilibrios.

Palabras clave: Despoblación; masificación; desequilibrio territorial; nuevas territorialidades; ciudad mosaico territorial

Dépeuplement, massification aux régions croissantes, décroissantes ou en transformation. Du collapse de la polarisation territoriale à de nouveaux horizons ? Un mosaïque renouvelé de l'habitat territorial

Résumé : Le dépeuplement et la massification sont deux réalités opposées, bien que complémentaires nous parlant de déséquilibres territoriaux. Afin d'aborder cette question, cet article part d'une approche au problème de l'augmentation de population planétaire, ainsi que d'une réflexion à propos de son impact sur le territoire. La distribution démographique sur celui-ci est inégale pour des raisons multiples ; ce document fait face à ses logiques pour démêler ses dérivations et évaluer la dualité campagne-ville et les concepts de concentration et dispersion. Les nouveaux chocs des avancées technologiques et les dynamiques économiques globales entraînent souvent des stimulus dérivant sur des disfonctions

territoriales, accentuées d'ailleurs par les crises socio-environnementales. Un regard critique sur ces problèmes permet de faire quelques réflexions et suggestions pouvant incidir sur certains aspects spécifiques afin de soulever de possibles stratégies orientées vers de nouvelles territorialités. Sans doute, un regard depuis le concept de ville mosaïque territoriale permet de mettre en œuvre de nouvelles structures articulées pouvant découler sur un scénario beaucoup plus interconnecté et résilient pour canaliser ces déséquilibres.

Mots-clés : Dépeuplement ; massification ; déséquilibre territorial ; nouvelles territorialités ; ville mosaïque territoriale

Població, assentaments; explosió poblacional, ciutats, territoris... i el tòpic d'un "món de ciutats"

No vivim només en un món de ciutats. El que mou a escriure, encara, un article més sobre el despoblament del món rural (fins i tot urbà en determinades ciutats minvants) i la massificació urbana és l'intent de proposar alguna alternativa, des de la nostra perspectiva urbanística, als comprovats desequilibris i desigualtats socials que aquest fenomen ha ocasionat, ocasiona i ocasionarà. Però també per contribuir, mitjançant renovades reflexions (així ho espero) a que "un altre final del món" sigui "possible" davant el progressiu "col·lapse de la civilització termoidustrial" que tan lluidament descriuen Servigne, Stevens i Chapelle.¹ La criticitat de l'habitabilitat possible al planeta la genera la forma d'habitar i sobreexplotar el nostre Oikos comú. Una criticitat que posa en dubte que la població mundial pugui continuar creixent indefinidament en relació a la capacitat de proveïment de recursos per part del planeta. Al mateix temps que creixen les activitats, ho fan les necessitats bàsiques que desborden la capacitat prestatària del planeta.

Sigui quina sigui la data en què el món determina la dada de nombre de persones que l'habiten, el cert és que el món continua creixent. Així, Nacions Unides, xifrava el llindar dels 6 mil milions, el 12 d'octubre de 1999 (que se celebraria com el Dia dels 6 mil milions), i en set mil milions el 2011. La població havia crescut progressivament i sense retrocés des dels inicis del segle XVII, moment en què la població es quantifica en mil milions d'habitants (1987: 5 mil milions; 1974: 4 mil milions; 1960, 3 mil milions; 1930: 2 mil milions; 1804: mil milions, segons dades de Nacions Unides, divulgats per múltiples fonts — World Population Prospects 2022, <https://population.un.org/wpp/>). La població mundial continua creixent i les estimacions van preveure una població mundial de 8.000 milions pel 15 de novembre de 2022. Les projeccions estimen, en prognosi creixent, que la població mundial podria arribar a 9.735 milions el 2050 i a 10.875 milions el 2100.

Population, settlements; population explosion, cities, territories... and the topic of "a world of cities"

We do not live only in a world of cities. What moves me to write yet another manuscript on the depopulation of the rural world -even urban in certain shrinking cities- and urban overcrowding is the attempt to propose an alternative, from our urbanistic perspective, to the proven imbalances and social inequalities that this phenomenon has caused, causes and will cause. But also to contribute, through renewed reflections, hopefully, to make "another end of the world" "possible" in the face of the progressive "collapse of the thermo-industrial civilization" so lucidly described by Servigne, Stevens and Chapelle.¹ The criticality of the possible habitability of the planet is generated by the way of inhabiting and overexploiting our common Oikos. This criticality questions whether the world population can continue to grow indefinitely in relation to the planet's capacity to supply resources, since at the same time that activities grow, so do the basic needs that overflow the planet's borrowing capacity.

Whatever the date on which the world determines the number of people who inhabit it, the fact is that the world continues to grow. Thus, the United Nations, on October 12, 1999 (which would be celebrated as the Day of the 6 billion), reached the threshold of 6 billion, and 7 billion in 2011. The population had grown progressively and without reversal since the beginning of the 17th century, when the population was quantified at one billion inhabitants (1987: 5 billion; 1974: 4 billion; 1960, 3 billion; 1930: 2 billion; 1804: 1 billion, according to United Nations data, disclosed by multiple sources -World Population Prospects 2022, <https://population.un.org/wpp/>). The world population continues to grow and estimates foresaw a world population of 8 billion on November 15, 2022. Projections estimate, in increasing prognoses, that the world population could reach 9.735 billion in 2050 and 10.875 billion in 2100.

Demographic progression has been accompanied by a population distribution that has not been, is not, and will not be homogeneous or equidistributed across the planet. According to The World's Cities in 2018 Report,² "globally, more people live in urban areas

La progressió demogràfica ha anat acompanyada d'una distribució de la població que no ha estat, ni és, ni serà homogènia ni equidistribuïda a tot el planeta. Segons l'Informe *The World's Cities in 2018*,² "a nivell mundial, més persones viuen en àrees urbanes que en àrees rurals, i un 55 per cent de la població mundial resideix en àrees urbanes en 2018. El 1950, el 30 per cent de la població mundial era urbana, i per al 2050, el 68 per cent de la població mundial serà urbana. Existeix una diversitat significativa en els nivells d'urbanització assolits per diferents regions geogràfiques. Les més urbanitzades inclouen Amèrica del Nord (82 per cent vivint en àrees urbanes el 2018), Amèrica Llatina i el Carib (81 per cent), Europa (74 per cent) i Oceania (68 per cent). El nivell d'urbanització a Àsia ara s'aproxima al 50 per cent. Per contra, Àfrica continua sent majoritàriament rural, amb el 43 per cent de la seva població vivint en àrees urbanes".

Si analitzem la distribució del poblament segons altres aproximacions que ressalten la importància de detallar millor la condició del tipus d'assentaments, sobretot els que formen àrees rurals, o ciutats intermèdies, tenim una expressió una mica diversa de la situació real dels poblaments al planeta. Així, CGLU (Ciutats i Governos Locals Units) planteja: "Les ciutats intermèdies són aquelles que tenen entre 50.000 i un milió d'habitants. Acullen el 20% de la població mundial i un terç del total de la població urbana.³ A causa de la seva grandària, les ciutats poden garantir un habitatge, així com les necessitats bàsiques de proporcionar als seus ciutadans de manera eficaç i amb un cost menor que les àrees metropolitanes". Però sobretot ens interessa remarcar la tesi que defensen per plantejar-ne el rol en la gestió de l'habitabilitat planetària: "El seu paper decisiu en la consecució d'assentaments urbans 'inclusius, segurs, resilents i sostenibles' (objectiu 11 dels Objectius de Desenvolupament Sostenible – ODS) i en el desenvolupament de sistemes urbans més equilibrats exigeix donar un major protagonisme a les ciutats intermèdies a la Nova Agenda Urbana i a la seva implementació". Les ciutats són les seves àrees urbanes, però també els seus territoris, en els quals estan enclavades i amb qui comparteixen (o haurien) els fluxos metabòlics que els permeten viure i donar vida a la seva ciutadania.

than in rural areas, with 55 percent of the world's population residing in urban areas in 2018. In 1950, 30 percent of the world's population was urban, and by 2050, 68 percent of the world's population is projected to be urban. There is significant diversity in the levels of urbanization achieved by different geographic regions. The most urbanized include North America (82 percent living in urban areas in 2018), Latin America and the Caribbean (81 percent), Europe (74 percent), and Oceania (68 percent). The level of urbanization in Asia now approaches 50 percent. In contrast, Africa remains largely rural, with 43 percent of its population living in urban areas."

If we analyze the distribution of population according to other approaches that highlight the importance of better detailing the condition of the type of settlements, especially those that form rural areas, or intermediate cities, we have a somewhat different expression of the real situation of settlements on the planet. Thus, UCLG (United Cities and Local Governments) states:³ "Intermediate cities are those with between 50,000 and one million inhabitants. They are home to 20% of the world's population and one third of

the total urban population. Due to their size, cities can guarantee housing and the basic needs of their citizens in an efficient manner and at a lower cost than metropolitan areas". But above all, we are interested in highlighting the thesis they defend to raise the role of cities in the management of planetary livability: "Their decisive role in achieving 'inclusive, safe, resilient and sustainable' urban settlements (goal 11 of the Sustainable Development Goals - SDGs) and in the development of more balanced urban systems requires giving a greater role to intermediate cities in the New Urban Agenda and in its implementation". Cities are their urban areas, but also their territories, in which they are embedded and with whom they share -or should share- the metabolic flows that allow them to live and give life to their citizenship.

Cities, and their inherent industrialization processes, have generated throughout their history a progressive process of exudation of the rural population towards them, creating concentrations that have overwhelmed the ancestral demographic and population balance. Historically, we have considered population evolution as an evolutionary pyramid, from the first settlements

Les ciutats, i els seus consubstancials processos d'industrialització, han generat al llarg de la seva història un procés progressiu d'exudació de la població rural cap a elles, creant concentracions que han desbordat l'ancestral equilibri demogràfic i poblacional. Històricament, hem considerat l'evolució poblacional com una piràmide evolutiva, des dels primers assentaments que estabilitzaven els nòmades, la generació d'un poblat, un poble, una petita ciutat, una gran ciutat, metròpolis, conurbacions, ciutats regió, megaciutats, megaregions i quantes diferents i particulars modalitats podem citar en els múltiples treballs en els quals hem abordat la morfogènesi de les ciutats i territorialitats derivades.⁴ Multiplicitat i heterogeneïtat de la *forma urbis* que han pesat en l'imaginari dels sistemes poblacionals, enfront dels quals estimo que cal canviar la mirada i matisar molt més la interpretació, descripció i denominació que en tenim. El poblament es basa en origen en la generació de llocs sedentaris on és possible la vida, de manera que es produeix una gran diversitat de realitats que tendeixen a la urbanitat (socialització i intercanvi) i es mostren com a territoris etnosocials. Els Territoris són el resultat d'un procés d'assentament ordenat, més o menys, funcionalment i espacialment per un bon, o no tan bo, model basat en l'articulació dels factors que determino amb l'acrònim HAM + GO (Habitabilitat, Activitat, Mobilitat, Governança i Organització). Els productes espacials derivats de la morfogènesi urbana i territorial són vastos i complexos. Convé superar dualitzacions reduccionistes: ciutat-perifèria; camp-ciutat; o l'associació de paradigmes, no sempre vàlids: desenvolupament i aglomeracions; despoblament i desequilibris.

Efectes de les crisis socioambientals i els fluxos de població que configuren noves territorialitats, nous territoris

Decodifiquem el concepte de “aglomeració urbana” i descriptem els conceptes simplificats que homogeneïtzen i encapsulen en termes genèrics el que és una realitat diversa i multifacètica. Els territoris són espais allora resultat i procés. Resultat de la biografia i

that stabilized the nomads, the generation of a village, a town, a small city, a big city, metropolis, conurbations, regional cities, megacities, megaregions and as many different and particular modalities as we can cite in the multiple works in which we have approached the morphogenesis of cities and derived territorialities.⁴ Multiplicity and heterogeneity of the *forma urbis* that have weighed on the imaginary of the population systems, in the face of which I believe that we must change the look and qualify much more the interpretation, description, denomination that we have of them. Settlement is originally based on the generation of sedentary places where life is possible, so that there is a great diversity of realities that tend to urbanity -socialization and exchange- and are shown as ethno-social territories. Territories are the result of a settlement process ordered, more or less, functionally and spatially by a good, or not so good, model based on the articulation of the factors that I determine with the acronym HAM + GO (Habitability, Activity, Mobility, Governance and Organization). The spatial products derived from urban and territorial morphogenesis are vast and complex. It is necessary to overcome reductionist dualizations: city-periphery;

countryside-city; or the association of paradigms, not always valid: development and agglomerations; depopulation and imbalances.

Efectes de crisis socioambientals i fluxos de població que configuren noves territorialitats, nous territoris

Let us decode the concept of “urban agglomeration” and decrypt the simplifying concepts that homogenize and encapsulate in generic terms what is a diverse and multifaceted reality. Territories are spaces that are both a result and a process. They are result of the biography and the evolution of the transformations of the communities according to the model of use and/or exploitation of the resources of the geography where they can solve, or pretend to solve, their needs and also their socioeconomic projects. And they are a process, because they crystallize in forms of settlement and civic structures resulting from the physical distribution of their fixed spaces —the buildings that make up plots— and mobility infrastructures that facilitate the relationship

l'esdevenir de les transformacions de les comunitats en funció del model d'ús i/o explotació dels recursos de la geografia on poden resoldre (o pretenen) les seves necessitats —també els seus projectes socioeconòmics. I procés, perquè cristal·litzen en formes de poblament i estructures cíviques producte de la distribució física dels seus espais fixos (les edificacions que conformen trames) i de les infraestructures de mobilitat que faciliten la relació entre els llocs d'habitació i els espais de les activitats: treball, lleure, educació, prestacions de serveis... Així, el fet poblacional evoluciona des de l'origen dels temps en base a una estructura sistèmica (demosistèmica) progressiva, canviant. El model tradicional que va configurar l'equilibri base es pot resumir en el paradigma: *Urbs + Hortus + Saltus + Silva*. Un model desbordat per l'explosió demogràfica i les permanents i creixents migracions i immigracions al llarg de tot el planeta, amb expressions demosocials molt diverses.

En aquest sentit, per tant, l' estructura de la població contemporània no continua responent al model descrit, i els desequilibris són manifestos. En efecte, a Espanya (i a tots els seus territoris) el procés és alarmant tal com indiquen els treballs del Secretariat General per al Repte Demogràfic del Ministeri per a la Transició Ecològica i el Repte Demogràfic del Govern d'Espanya. Tal com argumenten en la seva creació: "s'ha produït un procés de despoblació en un context generalitzat de creixement demogràfic del país. Des de l'any 2001 fins al 2019, la població espanyola ha passat de 41.116.842 habitants a 47.026.208; no obstant això, en aquest mateix període han perdut població el 62,7% dels municipis espanyols. A més, en l'última dècada el despoblament s'ha convertit en un procés encara més generalitzat, i ja no vinculat únicament als municipis més petits. Des de l'any 2010 fins al 2019 han perdut població el 76,6% dels municipis, la major part amb menys de 1.000 habitants. Però el despoblament ja afecta gairebé el 70% de les capçaleres, el 63% de les ciutats petites, i més de la meitat de les capitals de província".

Els canvis inexorables d'un model de desenvolupament basat en el cercle de capital econòmic, fonamentat en una industrialització galopant, va provocar el progressiu, continu i inquietant canvi de model productiu. Així, van aparèixer els combustibles fòssils i la mecanització del

between places of habitation and spaces of activities: work, leisure, education, services... Thus, population has evolved since the beginning of time on the basis of a progressive, changing systemic (demosystemic) structure. The traditional model that configured the basic equilibrium can be summarized in the paradigm: *Urbs + Hortus + Saltus + Silva*. A model overwhelmed by the demographic explosion and the permanent and growing migrations and immigrations throughout the planet, with very diverse demo-social expressions.

In this sense, therefore, the structure of the contemporary population does not continue to respond to the model described, and the imbalances are manifest. Indeed, in Spain —and in all its territories— the process is alarming, as indicated by the work of the General Secretariat for the Demographic Challenge of the Ministry for Ecological Transition and the Demographic Challenge of the Government of Spain. As they argue in their creation: "there has been a depopulation process in a generalized context of demographic growth in the country. From 2001 to 2019, the Spanish population

has increased from 41,116,842 inhabitants to 47,026,208; however, in that same period 62.7% of Spanish municipalities have lost population. Moreover, in the last decade depopulation has become an even more generalized process, and no longer linked only to the smallest municipalities. From 2010 to 2019, 76.6% of municipalities have lost population, most of them with less than 1,000 inhabitants. But depopulation is already affecting almost 70% of the county seats, 63% of the small towns, and more than half of the provincial capitals".

The inexorable changes of a development model based on the circle of economic capital, based on a galloping industrialization, provoked the progressive, continuous and disturbing change of the productive model. Thus, fossil fuels and the mechanization of the countryside, intensive productivity, biotechnological advances, the use of chemical fertilizers as opposed to organic fertilizers, etc., appeared. Agro-industrialization, in short, led to the transformation of the traditional agrarian and energy model; there was an exudation of the territory to the benefit of the cities, especially those that were becoming large

camp, la productivitat intensiva, els avenços biotecnològics, la utilització de fertilitzants químics enfront dels orgànics, etc. L'agroindustrialització, en definitiva, va propiciar la transformació del model agrari i energètic vinculat tradicional; es va produir una exudació del territori en benefici de les ciutats, sobretot les que van anar convertint-se en grans aglomeracions metropolitanes. Els fluxos de població als territoris han produït la inversió dels models (i viceversa). El territori, cada vegada més, és un tapís molt variat de situacions territorials on la mobilitat d'accés als serveis globals (ja no només transport i telecomunicacions i serveis bàsics per a les persones), juga un rol determinant en la configuració de les concentracions o dels abandonaments poblacionals, alguns irreparables? Diagnòstic i solució: aquest raonament ens convida a una revisió dels tòpics.

Món rural = despoblament; ciutat = massificació; tòpics i estereotips, una realitat que canvia?

Les anàlisis i diagnòstic sobre els tòpics típics de la dualitat camp-ciutat no prefiguren grans inversions de les tendències quantitatives de reequilibri poblacional per a un ús més resilient del territori, però sí que ho prefiguren pel que fa a les tendències qualitatives. L'anàlisi del poblament per a una gestió renovada de l'anomenat reequilibri territorial es basa en comprendre les manifestacions fenomenològiques de tipus socioeconòmic: agregació de massa poblacional, nivell d'intercanvi i generació de cicles productius, capacitat de prestació de serveis; així com l'etiologia ecològica en la forma d'utilitzar els recursos i la producció de residus, i el nivell de transformació de les aptituds territorials en vocacions que en determinen el perfil escalar. Més que la classificació i la taxonomia, el que ens interessa és el rol específic i l'ordre relatiu entre els sistemes poblats. Cal per tant preguntar-se: per què es produeixen fenòmens i formes de concentració poblacional, fins i tot de massificació? Per què simultàniament constatem processos de despoblament i de massificació? Hi ha una relació causal entre ambdós fenòmens? Per suposat, la ciutat és l'atractor de població indiscutible.

metropolitan agglomerations. Population flows in the territories have produced a reversal of the models, and vice versa. The territory, more and more, is a very varied tapestry of territorial situations where the mobility of access to global services —no longer only transport and telecommunications and basic services for people— plays a determining role in the configuration of population concentrations or abandonment, some of them irreparable? Diagnosis and solution: this reasoning invites us to review the topics.

Rural world = depopulation; city = overcrowding; topics and stereotypes, a changing reality?

Analyses and diagnoses on the typical topics of the rural-urban duality do not foreshadow major investments in quantitative trends of population rebalancing for a more resilient use of the territory, but they do foreshadow it as regards qualitative trends. The analysis of population for a renewed management of the so-called territorial rebalancing is based on understanding the phenomenological

manifestations of socio-economic type: aggregation of population mass, level of exchanges and generation of productive cycles, capacity to provide services; as well as the ecological etiology in the way of using resources and waste production, and the level of transformation of territorial aptitudes into vocations that determine their scalar profile. Rather than classification and taxonomy, what is interesting to us is the specific role and relative order among the populated systems. It is therefore worth asking: why do phenomena and forms of population concentration and even overcrowding occur, why do we simultaneously observe processes of depopulation and overcrowding, and is there a causal relationship between the two phenomena? Of course, the city is the indisputable population attractor. It is a formation consubstantial to the fact of agglomerating around the exchange of goods and services, information and knowledge, alterities and serendipity, and access to all kinds of metabolic flows necessary for an efficient, but above all satisfactorily creative life. The city and the countryside —the rural in a broad sense— must form an indissoluble entity.

És una formació consubstancial al fet d'aglomerar-se entorn de l'intercanvi de béns i serveis, informació i coneixement, alteritats i serendipia, i l'accés a tot tipus de fluxos metabòlics necessaris per a una vida eficient, però sobretot satisfactòriament creativa. La ciutat i el camp (el rural en sentit ampli) han de conformar una entitat indissoluble.

La recerca de desenvolupament i capacitat de vida condicionen l'estabilització i el posicionament de la població; també el desesper per protegir-se de les adversitats. Els factors clau, per tant, del poblament i de les seves diferents manifestacions, són socioeconòmics i ecològics. Una bona mutualització ha condicionat històricament la geolocalització de la població, de manera que s'han evitat els llocs més gèlids o afectats per condicionants climàtics i fenòmens geològics. La combinatòria de tots dos determina la polarització creixent del nostre hàbitat planetari. Les altes concentracions atrauen població a la recerca del recurs econòmic i els serveis; la dispersió territorial equival als abandonaments a gran escala per desertització i a fluxos migratoris incessants per causes bèl·liques. Els poblaments responen més a les lògiques que a l'ordre establert per la quantitat. És l'escala de les relacions poblacionals el que determina l'ordre. L'abandonament i la massificació són, doncs, causes i efectes d'un mateix problema: la recerca de l'esperança en primer lloc, i de la qualitat de vida. Una recerca que no sempre té com a resultat l'elecció lliure i voluntària, sinó el destí inescrutable. Per tant, hem d'incorporar en la nostra observació del doble fenomen la condició emocional per entendre la lluita per un lloc, per progressar i per sentir-se'n part.

Res canviarà o estem assistint a un canvi progressiu de tendència en el desenvolupament de nous equilibris territorials?

La capacitat de desenvolupament en un entorn determinat, i els serveis globals són els determinants per al bon funcionament del poblament. L'escassetat de població combinada amb assentaments —en molts casos dispersos, provinents de lògiques habitacionals derivades

The search for development and livelihood conditions the stabilization and positioning of the population, as well as the desperation to protect themselves from adversity. The key factors, therefore, of settlement and its various manifestations, are socioeconomic and ecological. A good mutualization has historically conditioned the geolocation of the population, so that the iciest places or those affected by climatic conditions and geological phenomena have been avoided. The combination of both determines the increasing polarization of our planetary habitat. High concentrations attract population in search of economic resources and services; territorial dispersion is equivalent to large-scale abandonment due to desertification and incessant migratory flows due to war. Settlements respond more to logics than to the order established by quantity. It is the scale of population relations that determines the order. Abandonment and overcrowding are, therefore, causes and effects of the same problem: the search for hope in the first place, and for quality of life. It is a search that does not always result in free and voluntary choice, but in inscrutable destiny. Therefore, we must incorporate in our observation of

the double phenomenon the emotional condition to understand the struggle to have a place, to progress and to feel part of it.

Will nothing change or are we witnessing a progressive change of trend in the development of new territorial balances?

The capacity for development in a given environment and the overall services are the determining factors for the proper functioning of the settlement. The scarcity of population combined with settlements—in many cases dispersed, coming from housing logics derived from an ancestral rural life—will condition both the maintenance and the new implantation of these settlements. As a result, there will be regressive dynamics and abandonment of many rural patrimonies, with the consequent loss of the values of rurality, and the resulting impact on the unbalanced development of cities. It is difficult for rural nuclei to survive if they do not have sufficient critical mass for the management of key facilities for development, such as schools or health care centers. The size of

d'una vida rural ancestral— condicionaran tant el manteniment com la nova implantació dels mateixos. D'aquí que es produeixin dinàmiques regressives i abandonaments de molts patrimonis rurals, amb la conseqüent pèrdua dels valors de la ruralitat, i el conseqüent impacte en el desenvolupament desequilibrat de les ciutats. És difícil la pervivència de nuclis rurals que no disposen de prou massa crítica per a la gestió d'equipaments clau per al desenvolupament, com les escoles o el centre d'assistència de salut. La mida de molts municipis, en el nostre context ibèric, és encara un factor clau per visibilitzar el seu futur. Si bé en la nova conjuntura pandèmica, el món rural ha experimentat una renovada atracció, no podem cessar en l'interès de reequilibrar els territoris amb política d'apoderament de la vida rural i metropolitana alhora.

El desenvolupament de renovats equilibris territorials provindrà de la progressiva transformació del paradigma urbà-rural, en un canvi de registre que faciliti una lectura més simbiòtica i sistèmica dels assentaments humans. De la taxonomia recurrent urbà-rural avancem cap a una interpretació més polifacètica que integri tots els factors que permeten economia, ecologia i sostenibilitat. Per tant, és clau que estructurem un plantejament renovat que permeti prendre mesures per contribuir a un reequilibri dels nostres territoris. Algunes reflexions al respecte del que cal fer:

- Promoure la veu de les persones, les comunitats, la ciutadania, la “ruralitat”, i de la diversitat dels habitants en situacions molt diverses a la classificació i estereotipació clàssiques. Davant l'homologació en dos grans grups d'habitants (ciutadania i ruralitat), obrim l'expressió (detecció, identificació, coneixement, atenció) a la multiplicitat de formes de vida que configuren la nostra realitat territorial contemporània, per trobar el mínim comú múltiple, allò que ens federa i que pot articular inversions i intervencions d'increment de la vida en la situació contemporània, tant a partir d'iniciatives institucionals, com d'associacions proactives.⁶
- Promoure els models de gestió política i inversió econòmica que reforcin una recuperació dels valors socioambientals específics enfront de l'homologació que el

many municipalities, in our Iberian context, is still a key factor in glimpsing their future. Although in the new pandemic situation, the rural world has experienced a renewed attraction, we cannot cease in the effort to rebalance the territories with a policy of empowerment of rural and metropolitan life at the same time.

The development of renewed territorial balances will come from the progressive transformation of the urban-rural paradigm, in a change of register that facilitates a more symbiotic and systemic reading of human settlements. From the recurrent taxonomy: urban-rural, let us move towards a more multifaceted interpretation that integrates all the factors that enable economy, ecology and sustainability. It is therefore essential that we structure a renewed approach that allows us to take measures to contribute to a rebalancing of our territories. Some reflections on what needs to be done:

- Promote the voice of people, communities, citizenship, the “rurality”, and the diversity of inhabitants in situations that are very

different from the classic classification and stereotyping. Faced with the homologation in two large groups of inhabitants —citizenship and rurality— let us open the expression —detection, identification, knowledge, attention— to the multiplicity of ways of life that make up our contemporary territorial reality, to find the minimum common multiple, that which federates us and that can articulate investments and interventions to increase life in the contemporary situation, both from institutional initiatives, as well as from proactive partnerships.⁶

- Promote models of political management and economic investment that reinforce a recovery of specific socio-environmental values in the face of the homogenization that the territory has suffered from the homogenization of behaviors imposed by globalization and the rules of capital, and from the dictatorship of technocratic technique that marginalizes traditional ecological knowledge.

territori ha patit per l'homogeneïtzació de conductes imposades per la globalització i les regles del capital, i de la dictadura de la tècnica tecnocràtica que margina els coneixements ecològics tradicionals.

- Fixar població enfront del despoblament com a tendència general dels nostres territoris i evitar la massificació a nivell europeu i, en moltes latituds, a nivell planetari. La millor mesura per invertir tendències és el reequilibri estratègic, finançat, i gestionat. Una planificació per reconduir els desbordaments de la concentració de capital econòmic, de colmatació d'activitats dotacionals, d'infraestructuració, i la sobrecàrrega de moltes ciutats, tant a nivell d'atracció poblacional com per reconduir l'abusivisme d'un turisme de masses que deprecia la qualitat socioambiental, o les inevitables migracions derivades de la vulnerabilitat social.
- Davant el despoblament i la massificació, establir polítiques, programes, plans molt clars la finalitat dels quals sigui l'equilibri territorial possible en àrees territorials concretes. La lluita contra el despoblament i el reequilibri territorial, mitjançant l'entesa del territori com a sistema, tant pel que fa als poblements com a les seves infraestructures i serveis. Per tant, l'aposta per models de governança de projectes i concertacions en termes de gestió territorial supramunicipal que incorporin la relació entre les metròpolis i els territoris relacionats.
- Formular una visió renovada de la geolocalització de les poblacions i comunitats al territori, que tingui en compte el que ressalta l'article de Manuel Campo Vidal quan esmenta el que "sosté Luis Planas, ministre d'Agricultura, Pesca i Alimentació; que cal un triangle màgic per recuperar l'Espanya despoblada. A saber, joves i dones en una banda, aigua en el segon i internet en el tercer. Ho compartim; però sobre aquest triangle de base, i per edificar l'edifici de la recuperació, cal superposar-li un altre triangle no menys màgic: factor humà (perquè hi ha d'haver persones, però, entre ells, són imprescindibles els emprenedors); informació per saber, per exemple, quins plans d'ajuda estan disponibles i com es podran aprofitar els

- To fix population in the face of depopulation as a general trend in our territories and to avoid overcrowding at European level and, in many latitudes, at planetary level. The best measure to reverse trends is strategic, financed and managed rebalancing. A planning to redirect the overflows of the concentration of economic capital, of the overcrowding of endowment activities, of infrastructure, and the overload of many cities, both at the level of population attraction and to redirect the abuse of mass tourism that depreciates the socio-environmental quality or the inevitable migrations derived from social vulnerability.
- In the face of depopulation and overcrowding, to establish very clear policies, programs and plans aimed at achieving the territorial balance possible in specific territorial areas. It is relevant to consider the fight against depopulation and territorial rebalancing, through the understanding of the territory as a system, both in relation to settlements and their infrastructures and services.

Therefore, it is relevant as well to consider the commitment to models of governance of projects and concertations in terms of supra-municipal territorial management that incorporate the relationship between metropolises and related territories.

- To formulate a renewed vision of the geolocation of populations and communities in the territory, taking into account what Manuel Campo Vidal's article highlights when he mentions that "Luis Planas, Minister of Agriculture, Fisheries and Food, maintains that a magic triangle is necessary to recover depopulated Spain, namely, young people and women on one side, water on the second and Internet on the third. We agree; but on this basic triangle, and to build the building of recovery, we must superimpose another non less magical triangle: human factor (because there must be people, but, among them, entrepreneurs are essential); information to know, for example, what aid plans are available and how to take advantage of the

Fons Europeus de Reconstrucció, quines tecnologies noves apareixen, o quines capacitacions s'han d'oferir; i, finalment, aliances. Només així construirem un camí de recuperació.”⁷

- Facilitar la consolidació i estabilització del poblament en formes d'organització que retenen i atrauen nova població integrable a l'escala socioecològica dels nuclis, amb capacitat d'acollida, gràcies als seus recursos locals sostenibles, i una bona articulació supralocal de manera que es fomenti la redistribució territorial segons la capacitat metabòlica territorial.
- Enfortir la infraestructura de serveis per a l'habitabilitat per fidelitzar la valorització dels territoris rurals més enllà de la pròpia població autòctona, i per crear una veritable nova cultura integral dels territoris sinèrgics i cooperatius.
- Fixar, en els programes de les polítiques públiques, la valorització d'una renovada concepció de la ruralitat i la inversió econòmica per finançar projectes i programes d'estabilització de la població en els territoris despoblats i la descentralització de població de les ciutats massificades.
- Davant la massificació, el reequilibri territorial de les àrees explotades demogràficament i espacialment, establint polítiques, programes, plans i accions de reestructuració dels hàbitats urbans en àrees sobre densificades, metròpolis desbordades. Cal fer atenció als barris urbans sobre la reubicació d'àrees mal ocupades i la reestructuració i reprogramació dels espais urbans obsolets. S'ha de regenerar l'habitabilitat dels barris vulnerables, mitjançant la ubicació estratègica de serveis habitacionals, equipament, serveis de mobilitat, àrees que prestin infraestructura ecosistèmica i llocs d'identitat social. Convé reordenar i enfortir mitjançant nova infraestructura de mobilitat els espais mal servits, per permetre la filtració socioespacial i la redistribució poblacional a partir de les pròpies iniciatives familiars.

European Reconstruction Funds, what new technologies appear, or what training should be offered; and, finally, alliances. Only in this way will we build a path to recovery.”⁷

- To facilitate the consolidation and stabilization of the population in forms of organization that retain and attract new population that can be integrated into the socio-ecological scale of the nuclei, with the capacity to receive them, thanks to their sustainable local resources, and a good supralocal articulation so as to promote territorial redistribution according to the territorial metabolic capacity.
- To strengthen the infrastructure of services for habitability in order to increase the value of rural territories beyond the local population itself, and to create a truly new integral culture of synergic and cooperative territories.
- To fix, in the programs of public policies, the valorization of a renewed conception of rurality and the economic investment to finance

projects and programs of stabilization of the population in the depopulated territories and the decentralization of population of the overcrowded cities.

- In the face of overcrowding, to foster the territorial rebalancing of demographically and spatially exploded areas, establishing policies, programs, plans and actions for the restructuring of urban habitats in over-densified areas, overflowing metropolises. It is necessary to pay attention to the restructuring of over-densified urban neighborhoods through the relocation of poorly occupied areas and the restructuring and reprogramming of obsolete urban spaces. The habitability of vulnerable neighborhoods must be regenerated through the strategic location of housing services, equipment, mobility services, areas that provide eco-systemic infrastructure and places of social identity. Poorly served spaces should be reorganized and strengthened through new mobility infrastructure to allow for socio-spatial filtering and population redistribution based on family initiatives.

- Fer front a la precarietat i la pèrdua de capital social dels territoris més fràgils, mitjançant la incentivació creativa de vectors de desenvolupament múltiples, estudiant de forma aplicada i real els potencials de generació de recursos econòmics derivats d'altres activitats que augmentin el potencial d'ingressos, i l'activació de noves economies: bioeconomia, economia taronja... Cal incentivar les noves activitats sostingudes per a la transferència de recursos capitals, incrementades per la digitalització i la connectivitat a les xarxes d'informació, comunicació i d'economies taronja per enfortir l'emprenedoria i la fixació d'activitat econòmica en tots els sectors econòmics.

Davant els models contraposats camp-ciutat, cap a una ciutat mosaic territorial. Perquè sonin les campanes de nou en un munt de territoris!

La ciutat ja no és la solució. Com diu Marina Garcés “la ciutat atrau, la ciutat expulsa”. Si bé els serveis clàssics estan molt concentrats a les ciutats, anem recuperant una renovada valorització del territori en sentit ampli. En efecte, la “sindèmia”⁸ en la que estem ja immersos ens ha fet experimentar el valor del territori agrari biodivers i productiu, dels necessaris espais oberts que tan claus són per a la salut del planeta.

Sense cap dubte, els models territorials continuaran tenint expressions diverses respecte a la distribució poblacional. No obstant això, seria desitjable que la gestió políticocial dels mateixos tingués en compte l'experimentada criticitat dels sistemes poblacionals contemporanis. Entre els màxims (massificació) i els mínims (despoblament) del rang de distribució de les poblacions, proposem el model de Ciutat Mosaic territorial, com a estructures territorials ben articulades en termes de comunicació i connectades en termes de fluxos de distribució de béns i serveis, així com l'organització de la responsabilitat de gestió territorial dels recursos, com a proposta d'equilibri sostenible

- Addressing the precariousness and loss of social capital of the most fragile territories, through the creative motivation of multiple development vectors, studying in an applied and real way the potential for generating economic resources derived from other activities that increase income potential, and the activation of new economies: bio-economy, orange economy... It is necessary to encourage new activities supported by the transfer of capital resources, increased by digitization and connectivity to information networks, communication and orange economies to strengthen entrepreneurship and economic activity in all economic sectors.

are recovering a renewed appreciation of the territory in a broad sense. Indeed, the “syndemia”⁸ in which we are already immersed has made us experience the value of the agro-biodiverse and productive territory, of the necessary open spaces that are so relevant to the health of the planet.

Undoubtedly, territorial models will continue to have diverse expressions with respect to population distribution. However, it would be desirable that their political and social management take into account the criticality of contemporary population systems. Between the maximum (overcrowding) and minimum (depopulation) of the range of population distribution, we propose the territorial mosaic city model, as well-articulated territorial structures in terms of communication and connected in terms of distribution flows of goods and services, as well as the organization of the responsibility of territorial management of resources, as a proposal for sustainable balance as opposed to static, compartmentalized and watertight models. In short, it is a question of overcoming the obsolescence of some of the contemporary municipal models.

In the face of the opposing rural-urban models, towards a territorial mosaic city. To ring the bells once again in a myriad of territories!

The city is no longer the solution. As Marina Garcés says “the city attracts, the city expels”. Although traditional services are highly concentrated in cities, we

enfrent de models estàtics, compartimentats i estancs. Es tracta d'una superació, en definitiva, de l'obsolescència d'alguns dels models municipals contemporanis. Calen mesures per reequilibrar els territoris i les seves possibilitats de facilitar esperança i qualitat de vida, equitat entre metròpolis i món rural. No podran ser mesures sectorials, sinó integradores, que superin la fronterització de les taxonomies poblacionals. En un context de polarització territorial basada en la confrontació tant fenomenològica com d'institucionalització administrativa, tenim un nou repte possible, que ha de ser pensat en clau d'un renovat mosaic de la planificació, ordenació i gestió, per tant, de la governança de l'hàbitat territorial.

Cal una nova mirada sensible, sense victimismes ni prejudicis determinats, sobre els greus problemes que la massificació ha revelat. Bona part de la seva solució és un retorn a mirar en positiu al món rural. El canvi cap a un territori més equilibrat encara és possible, i l'òbvia mirada⁹ de nou als territoris despoblats és més que una advertència, un signe inequívoc d'una necessària vindicació social, acadèmica, en definitiva, política. No es tracta només de massa crítica, sinó de renovar la mirada, la diagnosi i per suposat el compromís sociopolític de gran abast. Encara que la realitat, aparentment, mostri una línia continuista del fenomen despoblament-massificació, no deixem que es confirmin els tòpics; doncs apareixen testimonis, de baix cap amunt, que estan legitimant un canvi de model. Davant l'èxode i l'ocàs dels territoris rurals i la conseqüent massificació de les ciutats, prioritzem el necessari renaixement del territori mosaic connectat, en les seves múltiples manifestacions. El reequilibri només es produirà quan els territoris que es despullen es considerin infraestructura bàsica per a la vida i tinguin prou inversió econòmica com la que s'inverteix en les grans concentracions urbanes. Proposo, en definitiva, un nou model per abordar la visualització, ordenació, planificació, organització i gestió de les nostres realitats urbanes contemporànies basades, un model per comprendre els sistemes urbans territorials com a entitats bioregionals multiescalars que integren diversitats socioespacials, articulades i sinèrgiques, que podríem denominar "Territoris Mosaic Urbà-Rurals".

Measures are needed to rebalance the territories and their possibilities of providing hope and quality of life, equity between the metropolis and the rural world. These cannot be sectoral measures, but rather integrative ones, which go beyond the frontiers of population taxonomies. In a context of territorial polarization based on both phenomenological confrontation and administrative institutionalization, we have a new possible challenge, which must be thought of in terms of a renewed mosaic of planning, organization and management, therefore, of the governance of the territorial habitat.

It is necessary a new sensitive look, without victimization or prejudices determined, on the serious problems that the overcrowding has revealed a good part of its solution to a return to look positively to the rural world. The change towards a more balanced territory is still possible, and the obvious look⁹ again to the depopulated territories is more than a warning, an unequivocal sign of a necessary social, academic, in short, political vindication. It is not only a question of critical

mass, but of renewing the look, the diagnosis and of course the socio-political commitment of vast scope. Although the reality, apparently, shows a continuity of the depopulation-overcrowding phenomenon, let us not allow the clichés to be confirmed, because there are testimonies, from the bottom up, that are legitimizing a change of model. Faced with the exodus and decline of rural territories and the consequent overcrowding of cities, let us prioritize the necessary rebirth of the connected mosaic territory, in its multiple manifestations. The rebalancing will only occur when the territories that are being depopulated are considered basic infrastructure for life and have sufficient economic investment as that which is invested in large urban concentrations. I propose, in short, a new model to approach the visualization, arrangement, planning, organization and management of our contemporary urban-territorial realities based, a model for understanding urban territorial systems as multi-scale bio-regional entities that integrate socio-spatial diversities, articulated and synergistic, which we could call "Urban-Rural Mosaic Territories".

Notes

- 1 Servigne, Pablo; Stevens, Raphaël; Chapelle, Gauthier (2022). *Otro fin del mundo es posible. De la colapso a la colapsofía: cómo vivir el colapso de la civilización termoindustrial de forma inteligente*. Barcelona: Arpa & Alfil Editores, S.L.
- 2 United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision* (ST/ESA/SER.A/420). New York: United Nations
- 3 <https://www.uclg.org/es/agenda/ciudades-intermedias>. Presa el 14 d'octubre de 2022.
- 4 Vegeu la nostra feina: LLOP, C., CALVO, A., MARINCIONI, M. (col.). (2004) "Les noves formes de la ciutat als segles XX i XXI", a *L'Explosió de la Ciutat*, 1 ed., Barcelona: COAC, Fòrum Universal de les Cultures Barcelona. Pàgs.: 346-352
- 5 En aquesta línia de Treball, són claus els Treballs com el desenvolupat per ESPON, Transnational Observation (2018). *Lluitant contra la despoblació rural al sud d'Europa*.
- 6 Vegeu, per exemple: La *Federación de Asociaciones de Mujeres Rurales* (FADEMUR) és "una organització progressista que permet conjuminar i reforçar l'esforç de les associacions de dones rurals que la constitueixen" <https://fademur.es/fademur/quienes-somos/>; o les experiències de tantes organitzacions que s'inicien en la pluralitat de realitats peninsulars enfront de l'"Espanya vaciada".
- 7 Carta de Manuel Campo Vidal, periodista i sociòleg autor de "La España despoblada. Crónicas de emigración, abandono y esperanza", publicada a la revista *Carta Local de la Federación Española de Municipios y Provincias* (FEMP). <https://www.xn--espaadespoblada-1qb.es/2021-la-gran-oportunidad-de-la-espana-despoblada/>
- 8 Una *sindèmia* és el resultat de diverses pandèmies epidemiològiques, socials, ambientals i polítiques, amb causes i efectes parcialment comuns, que interaccionen i es multipliquen les unes amb les altres. Això és el més nou, ho vivim cada dia: Covid-19, envelliment, malalties cròniques, desigualtats socials, emergència climàtica, globalització desregulada. Vegeu: Porta, Miquel (2022). *Epidemiología cercana. La salud pública, la carne y el oxidado cuchillo del miedo*. Madrid: Triacastela.

Footnotes

- 1 Servigne, Pablo; Stevens, Raphaël; Chapelle, Gauthier (2022). *Otro fin del mundo es posible. De la colapso a la colapsofía: cómo vivir el colapso de la civilización termoindustrial de forma inteligente*. Barcelona: Arpa & Alfil Editores, S.L.
- 2 United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2019). *World Urbanization Prospects: The 2018 Revision* (ST/ESA/SER.A/420). New York: United Nations.
- 3 <https://www.uclg.org/es/agenda/ciudades-intermedias>. Accessed on October 14, 2022.
- 4 See our work: LLOP, C., CALVO, A., MARINCIONI, M. (col.). (2004) "Las nuevas formas de la ciudad en los siglos XX y XXI", in *La Explosión de la Ciudad*, 1st ed., Barcelona: COAC, Fòrum Universal de las Culturas Barcelona. Pages: 346-352
- 5 In this line of work, key are works such as the one developed by ESPON, Transnational Observation (2018). *Fighting against rural depopulation in Southern Europe*.

- 6 See, for example: The *Federación de Asociaciones de Mujeres Rurales* (FADEMUR) is "a progressive organization that makes it possible to unite and strengthen the efforts of the rural women's associations that constitute it" <https://fademur.es/fademur/quienes-somos/>; or the experiences of so many organizations that are starting out in the plurality of peninsular realities in the face of "empty Spain".
- 7 Letter by Manuel Campo Vidal, journalist and sociologist, author of "La España despoblada. Crónicas de emigración, abandono y esperanza", published in the magazine *Carta Local de la Spanish Federation of Municipalities and Provinces* (FEMP). <https://www.xn--espaadespoblada-1qb.es/2021-la-gran-oportunidad-de-la-espana-despoblada/>
- 8 "A syndemic is the result of several epidemiological, social, environmental and political pandemics, with partially common causes and effects, which interact and multiply with each other. This is the newest thing, we live it every day: Covid-19, aging, chronic diseases, social inequalities, climatic emergency, deregulated globalization. See: Porta, Miquel (2022). *Epidemiología cercana. La salud pública, la carne y el oxidado cuchillo del miedo*. Madrid: Triacastela.

Bibliografía

Bibliography

- Aldomà, Ignasi (2015). *Atlas de la nova ruralitat. L'actualitat del món rural*. Lleida: Fundació del món rural.
- ESPON, Transnational Observation (2018). *Luchando contra la despoblación rural en el sur de Europa*. Unión Europea. Disponible en: https://www.espon.eu/sites/default/files/attachments/af-espon_spain_02052018-sp.pdf. [data de consulta: 20 de novembre de 2022]
- ICGC. *Població de Catalunya . Visualització i anàlisi*. Disponible en: <https://betaserver.icgc.cat/poblacio-catalunya/> [data de consulta: 20 de novembre de 2022]
- Ministerio de Transporte, Movilidad y Agenda Urbana. Gobierno de España (2021). *Atlas de las Áreas urbanas de España (Atlasau), revisado en 2018 y puesto al día*. Disponible en: <https://www.mitma.gob.es/portal-del-suelo-y-politicas-urbanas/atlas-estadistico-de-las-areas-urbanas> [data de consulta: 20 de novembre de 2022]
- New Urban Agenda. A/RES/71/256*. Nova York: Naciones Unidas. Disponible en: <http://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-English.pdf> [data de consulta: 20 de novembre de 2022]
- Ministerio para la Transición Ecológica y el Reto Demográfico. Gobierno de España (2022). *Plan de recuperación 130 medidas frente al reto demográfico*. Disponible en: <https://www.miteco.gob.es/es/reto-demografico/temas/medidas-reto-demografico/> [data de consulta: 20 de novembre de 2022]
- Naciones Unidas (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*. A/RES/70/1. Nova York: Naciones Unidas. Disponible en: https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E UN-Habitat (2017) [data de consulta: 20 de novembre de 2022]
- Naciones Unidas. Department of Economic and Social Affairs Population Division. (2022). *World Population Prospects 2022. The 2018 Revision*. Disponible en: <https://population.un.org/wpp/> [data de consulta: 12 nov. 2022]
- Porta, Miquel (2022). *Epidemiología cercana. La salud pública, la carne y el oxidado cuchillo del miedo*. Madrid: Triacastela.
- Servigne, Pablo; Stevens, Raphaël; Chapelle, Gauthier (2022). *Otro fin del mundo es posible. De la colapsología a la colapsosofía: cómo vivir el colapso de la civilización termointindustrial de forma inteligente*. Barcelona: Arpa & Alfíl Editores.